

УДК 81-11

ЭТИШТЕРДИ ҮЙРӨТҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИНИН ОКУУ КИТЕПТЕРИНДЕ,
КОНЦЕПЦИЯДА, СТАНДАРТТАРДА ЖАНА ОКУУ ПРОГРАММАСЫНДА
БЕРИЛИШИ

(өзбек мектептеринин мисалында)

СМЫСЛ ВЛИЯЕТ ВЫПУСКИ УЧЕБНИКОВ, КОНЦЕПЦИИ, СТАНДАРТЫ И УЧЕБНЫЕ
ПРОГРАММЫ В ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ГЛАГОЛА

(в данном примере узбекские школы)

MEANING AFFECTS ISSUES OF TEXTBOOKS, CONCEPTS, STANDARDS AND
EDUCATIONAL PROGRAMS IN THE PROBLEMS OF STUDYING THE VERB

(in this example, uzbek schools)

Ураимов К.М. – п.и.к., доцент, ЖАМУ
Мокуева Н.Ш. – окутуучу, ЖАМУ

Аннотация: Бул макалада улуттук эмес мектептерде кыргыз тилин окутууда этиштерди үйрөтүү маселелери боюнча концепцияга, стандарттарга, окуу программаларына, талдоо жүргүзүлгөн, өндүрүшкө сунушталган окуу китептери салыштырылып изилдөөгө алынган.

Аннотация: Это статья не в национальных школы, киргизский язык обучения глаголов, понятие стандартов, учебных программы, анализа и производства из исследования сравниваются с рекомендованными учебниками.

Annotation: This article is not in national schools, Kyrgyz language learning verbs, the concept of standards, curriculum, analysis and production from the study are compared with the recommended textbooks.

Ачык сөздөр: Кыргыз тили окуу китептери, концепциялар, стандарттар жана окуу программалары, этишти үйрөтүү маселелери

Ключевые слова: учебники на кыргызском языке, концепции, стандарты и учебные программы, изучать проблемы глагола.

Key words: textbooks in the Kyrgyz language, concepts, standards and curricula, to study the problems of the verb.

Илимде бир эле нерсени изилдеп үйрөнүү үчүн ар бир баскычты басып, ар бир ык-машыгуулардын эшигин кагып өтүүгө туура келет.

Алгач окумуштуулар: профессор, С.Рысбаев, К.Добаев жана доцент Б.Абдухамидовалар тарабынан иштелип чыккан “Окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун концепциясы” дал өз учурунда сунуш кылынган долбоор экендигин баса белгилөө менен ага талдоо жүргүзүп көрөлү. Концепция 8 бөлүмдөн турат.

Окуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окуп үйрөнүү милдеттүүлүгү айтылат. [1-13].

Андан ары кыргыз тилин окутуунун максат-милдеттери, мазмуну жана анын компоненттери туурасында айтылып, эксперименттик тажрыйбабызда айтылгандай которуу ишмердүүлүгүнүн да мааниси өтө зор экендиги баса белгиленет. Жогорудагыдай максаттардын натыйжасында төмөндөгүдөй: кыргызча учураша, коштошо билүүгө, куттуктоо, сурап билүү, сыяктуу адептин түрлөрүн өздөштүрүүсү, үй-бүлөсү, жашаган аймагы, окуган китеби, тууралуу өз пикирин далилдеп бере билүү сыяктуу милдеттердин

чечилиши айтылат. Мындай милдеттер кырдаалдык көнүгүүлөрдү иштөөдө ишке ашырылышы белгиленет.

1988-жылдан баштап орус, өзбек, тажик мектептеринде кыргыз тилин окутуу максатында программалар иштелип, окуу куралдары чыгарыла баштагандыгы айтылат, бирок, өзбек жана тажик мектептери үчүн кыргыз тили окуу китептери кийинчерек гана жазыла баштагандыгы жөнүндө сөз болбойт. Бул иш 1989-жылы Мамлекеттик тил мыйзамы чыккандан кийин да толук кандуу колдоого алынган эмес.

Ошондой эле кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда, эне тили катары окутуунун принциптеринен сырткары, тилди окутуунун дүйнөлүк практикасында сыналган окутуунун коммуникативдүүлүгү, тилдик материалдарды тандоого жана аны берүүгө функционалдык мамиле жасоо, окуучулардын эне тилиндеги өзгөчөлүктөрүн эске алуу, окутуунун концентрдик методикалык принциптерин жетечиликке алуу сунушталат.

Дүйнөлүк тажрыйбага ылайык эне тилин аз колдонуу, же таптакыр колдонбоо максатка ылайык экендиги баса белгиленген. Мунун себеби, эгер зарылдык туулбаса, реалдуу тилдик кырдаал түзүлбөйт, окуучулар эне тилинде сүйлөй беришет деген ой айтылат. Деген менен кыргыз тилиндеги айрым грамматикалык түшүнүктөрдү эне тили менен салыштыруу аркылуу үйрөтүүгө туура келет. Ошондуктан эне тилинин өзгөчөлүктөрүн да эске алуу зарыл.

Кыргыз тилин натыйжалуу окутуунун методикасын иштеп чыгуу зарылдыгы айтылат. Ал үчүн биринчиден, сабакта кыргыз тилине муктаждыктын болушу жана себептери, экинчиден, сабактын кызыктуу уюштурулушу жана ага жетишүүнүн жолдору, үчүнчүдөн, сабактын натыйжалуулугун арттыруу үчүн мугалимдин кесиптик чеберчилигин арттыруу жана ага жетүүнүн ык-машыгуулары сунушталат.

Кыргыз тили мугалиминин педагогикалык-психологиялык жана толеранттык ролу чоң. Эгер кимде-ким тил үйрөнүүнү кааласа, анда ал ошол тилдин ээси болгон элге урматтоо менен мамиле кылуу – өзүнчө интернационалдык тарбия экендиги белгиленген. Мугалим эки элдин, этностордун ортосундагы элчи-көпүрө кызматтарын аркаруучу өкүл катары эсептелиниши зарыл [5. 1-5].

Концепция жөнүндө өз оюн айткан окумуштуу А.Акматова, кыргыз тили сабагынын кайсы тилде өтүлүшү өтө маанилүүлүгүнө токтолуп, андыктан, адистин тилди мыкты билүүсү шарт экендигин айтат. Кыргыз тилин окутуунун методикасын жаңылоо зарылдыгын, жыйынтыгында, концепция учурдун талабына окуу орус, өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутууну ар тараптан жөнгө салуучу документ катары илимий, методикалык жактан жеткиликтүү түзүлгөндүгүн белгилейт [5.11]. Концепцияда белгиленген ойлор, берилген сунуштар биздин диссертациялык ишибиздин алдына койгон максаттарына дал келери, даана байкалып турат.

Ушул күнгө чейин орус мектептери үчүн түзүлгөн (1988, 2000) кыргыз тилинин программаларын пайдаланып келген болсок, учурда өзбек мектептери үчүн кыргыз тилинин атайын программасы түзүлүп, (2007) ал практика жүзүндө пайдаланылып келе жатат. Бул программадагы материалдар мурдагы программаларга салыштармалуу бир саатка узартылып берилген, 6-класстарда жыл бою 70 саат берилсе, анын этиш сөз түркүмүнө бөлүнгөнү – 10 саат. Изилдөө объектибизге ылайык, окуу программасын окутуунун экинчи баскычында – V-IX класстарда кыргыз тилинин материалдарын үйрөтүүнүн айрым жагдайларын карап көрүү менен курстун грамматикалык бөлүмүнө токтоло кетүүбүз зарыл. Окуу программасында көрсөтүлгөндөй грамматикалык түзүлүшү жагынан кыргыз жана өзбек тилдеринин окшоштугу жөнүндө сөз болот. Башталгыч класстарда эле кыргыз тилинин грамматикасынын айрым элементардык түшүнүктөрүн эне тилине салыштыруу менен үйрөтүү жөнүндө айтылат [3. 1-2].

Албетте грамматика тил илиминин өзөгү, морфология менен синтаксис анын эки бутагы болгондуктан, этишти окутууда да анын синтаксистик кызматы – сүйлөмдө баяндоочтун милдетин аткаруусу. Ал эми синтаксистик окутууда да ошол эле кызматты аткарат, бирок сөз түркүмү боюнча башкача аталып, өзүнчө категорияларга ээ ири сөз түркүм – Этиш экендигин окуучулардын эсине салабыз. Мына ушул сыяктуу жумуштар, грамматикалык материалдардын байланыштары адабий тилдин нормаларында гана жүргүзүлөт. Ошентип, 6-класстарда этиштердин сааттар боюнча бөлүнүшү төмөндөгүдөй болгон. III чейректе Жөнөкөй жана татаал этиштер (1 саат), Этиштин жасалышы (1 саат), Учур чак этиш (1 саат), Өткөн чак этиш (1 саат) баары: 4 саат; IV чейректе Келер чак этиш (2 саат), Этиштин синтаксистик милдети (1 саат), Этиш сөздөрдүн жазылышы (1 саат), Этиш сөздөрдүн стилистикалык өзгөчөлүктөрү (2 саат) баары: 6 саат бөлүнгөн. Булар көнүгүүлөр, жазуу иштери, текст менен иштөө, сөз өстүрүү сыяктуу жумуштар менен кошумча сааттар аркылуу толукталган. [6. 5-11].

Жогоруда көрсөтүлгөн материалдар окуу китебинде төмөндөгүдөй тартипте берилген. Өзбек мектептеринин 6-класстары үчүн окуу китебинин 115-бетинде Этиш (Фьел)жана Жөнөкөй жана татаал этиштер жөнүндө кыскача маалымат берилет. Этиш сөз түркүмүнүн табияты кыскача жана так берилген. Бул бөлүмдөн берилген көнүгүүлөр системасы да, аткаруу үчүн берилген көрсөтмөлөр да түшүнүктүү, так. Окуучулардын тапкычтыгына, тилин жатыктыруусуна, логикалык ойлоосуна, кебин өстүрүүгө карата тексттер берилген. Окуучулардын өз алдынча иштөөсү үчүн сүйлөм түзүүгө тиешелүү көрсөтмөлөр берилген. Даяр тексттер берилип, окуучулар ал тексттерди экинчи тилге которушат, андан салыштырып үйрөнүшөт. Окуу куралынын 116-бетиндеги “Чээнге кирүүчү айбанаттардын даярдыгы жөнүндө”, – деген текстте кыймыл-аракетти билдирген сөздөр жана алардын составдык бөлүгү боюнча бөлүнүшүнө, сөздөрдүн маанисине талдоо жүргүзүлөт. [1. 116-118]. Окуучулардын сөз байлыгын арттыруу үчүн сөздүк жумуштары берилет. Тексттен соң атайын суроолордун тизмеги берилет. Тексттин мазмуну кезектеги көнүгүүлөрдө уланат.

118-беттеги Этиштин жасалышы (Фьелнинг ясалиши) деген темада кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн 1) морфологиялык жана 2) синтаксистик жолу боюнча маалымат берилет жана атайын таблицада көрсөтүлөт. Мисалы, морфологиялык жол менен жасалганда 1.-таблицадагыдай болот.

Таблица 1. Этиштин жасалышы

Сөз түркүмдөрү	Сөздөр	Мүчөлөр	Жасалган этиштер
Зат атооч	балта, аркан; көнүл, курал; салам, акыл;	-ла -лан -лаш	балтала, арканда, көнүлдөн, куралдан, саламдаш, акылдаш,
Сын атооч	кооз, эрке; өжөр, куу;	-ла -лан	кооздо, эркеле, өжөрлөн, куулан,
Сан атооч	экөө, алтоо;	-ла	экөөлө, алтооло,
Тактооч	эрте, ылдам;	-ла	эртеле, ылдамда

2) синтаксистик жол менен жасалганын кыскача, бирок, так айтып түшүндүргөн жана алар мисалдар менен толукталган. Мисалы, кирип келди, жыргап-куунап, болгон экен, жооп бер, кулак сал, ж. б.

Этиш сөздөргө карата сүйлөм түзүү, жаңылмач айтуу менен тилин жатыктырууга тексттер берилген. Мисалы,

Сүзбөсүн деп эч кимди,
 Байлап салдым эчкимди.
 Шерип желип келип,
 Берип кетти өрүк.
 Жарчада улак турат,
 Улак булакка ынак.

Өзбек тилинен кыргыз тилине которуу үчүн тексттер берилген.

Китептин 120-бетинен баштап этиштин чак категориясы окутулуп-үйрөтүлөт. Этиштин чактары (Феъл замонлари) жөнүндө кыскача маалымат берилип, алар санап көрсөтүлөт жана ар бирине мисалдар берилген. Андан соң түз эле учур чак жана анын табияты жөнүндө айтылып келип учур чактын жасалуу жолдору мисалдар менен берилет.

1. Мында жак мүчөлөрдүн жардамында жасалышы көрсөтүлөт.

Мисалы:

I Мен бар/а жат/а/мын.

II Сен бар/а жат/а/сың.

III Сиз бар/а жат/а/сыз.

III Ал бар/а жат/а/т.

2. Чакчылдын –ып, -а, мүчөлөрү жак мүчөсүнө жалганган мисалдар менен берилген.

I Мен бар/ып жүр/ө/м.

II Сен бар/ып жүр/ө/сүң.

II Сиз бар/ып жүр/ө/сүз.

III Ал бар/ып жүр/ө/т.

256-260-көнүгүүлөрдүн аткаруу тартиби окшош, башкача айтканда, көп чекиттин ордуна тиешелүү этиштерди таап, коюп жазуу. 261-263-көнүгүүлөр, тексттер өзбек тилинен кыргыз тилине которуу үчүн, 262-көнүгүү сүйлөм түзүү үчүн берилген.

Мындай салыштыруулар, изилдөөлөр ишибиздин натыйжалуулугун арттырат. Анткени практикадан байкаганыбыздай окуучулардын экинчи тилди өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктары өз эне тилине салыштырып үйрөнүүдө болуп жаткандыгын байкоо кыйын эмес. Натыйжада этиштин категорияларынын грамматикалык түшүнүктөрүн салыштырып, үйрөтүү жакшы натыйжа бере тургандыгы маалым болду.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Абдувалиева Б.А. Кыргыз тили [Текст] /Абдувалиева Б.А., Жороев Г.А. (Өзбек мектептеринин 6-классы үчүн окуу куралы) –Ош, 2007. –289 б.
2. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили дарслиги [Текст] / Ғ.Абдурахмонов, Ҳ.Рустамов “Ўқитувчи” Ташкент, 1977.
3. Казакстан Республикасында чет тилдүү билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы, [Текст]/Алматы, 2010. –11 б.
4. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы [Текст] /С.Кудайбергенов –Ф., 1957.
5. Окуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун концепциясы [Текст] /Кутбилим газетасы,–Бишкек, 2010, 3-декабрь, –12-14-б.
6. Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандарты [Текст] –Б., 2006.128 б.
7. Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун программасы [Текст] –Б., 2010.–86б.

8. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин I-XI класстары үчүн кыргыз тилинин программасы –Б.: Педагогика, 2000. –88 б.